

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De actualiteit van

Paulus VI

(Concesio 1897-Castel Gandolfo 1978)

door *Frans Vosman*

Hoogleraar christelijke ethiek en spiritualiteit aan de Universiteit van Tilburg.

Anticonceptie en bevolkingspolitiek

Op 25 juli 1968 tekende paus Paulus VI (pontificaat van 1963-1978) *Humanae Vitae*, zijn zevende encycliek, een moreel geladen beschouwing over geboortebeperving en bevolkingspolitiek. Aan de voorbereiding van de encycliek was al onder zijn voorganger begonnen. Paulus VI gaf zelf een beslissende wending aan de inhoud, met de stelling dat geboortebeperving met mechanische en chemische middelen moreel ongeoorloofd is. Hij voerde dat standpunt terug op de katholieke visie op het huwelijk. In die visie is dat een verbintenis van vrouw en man, die tijdens het huwelijk pas echt leren wat liefhebben betekent en die openheid voor nieuw leven hebben, niet alleen om het te ontvangen, maar ook om kinderen op te voeden.¹

Maar het standpunt had ook te maken met de bevolkingspolitiek van regeringen en de politiek van bijvoorbeeld grootgrondbezitters in Latijns-Amerika, die om politieke redenen of uit pure speculatie het kindertal van paren wilden reguleren; tot ontzetting van menig progressief in het Westen viel de

Braziliaanse bisschop Dom Helder Camara Paulus VI daarom bij. In een encycliek van ruim een jaar eerder, *Populorum Progressio* (26 maart 1967) had Paulus VI, in verband met de toenemende ongelijkheid in de wereldeconomie, de rechtvaardigheid centraal gesteld in de hiërarchie van waarden, als alternatief voor winstmaximalisatie. Hij had het idee van het gemeenschappelijk goed (*bonum commune*), een hoeksteen van het katholieke sociale onderricht, een mondiale betekenis gegeven, in plaats van enkel een nationale.

Daarbij is solidariteit een moreel beginsel dat die rechtvaardigheid kan bewerkstelligen. Paus Paulus VI gebruikte in *Populorum Progressio* als eerste deze term in het kerkelijk onderricht. Hij spreekt van een plicht tot solidariteit van burgers, instituties en overheden met onderontwikkelde volkeren. *Populorum Progressio* werd beroemd door zijn motto: 'Ontwikkeling is de nieuwe naam voor vrede.'

Voortplanting en weerstand tegen bevolkingspolitiek hebben als morele thema's bij

Paulus VI een gemeenschappelijke ondergrond. De wens en de bereidheid om kinderen te krijgen gaat terug op een vrije en liefdevolle betrekking tussen personen. Staten hebben in die vrijheid niets te zoeken; drang en dwang zijn uit den boze. Deze personen op hun beurt denken niet alleen aan zichzelf, leven ook niet in *extended egoism*, maar dragen bij aan het gemeenschappelijk goed.

DRIE REDENEN VOOR AFWIJZING

Paulus VI, afkomstig uit de hogere burgerij, was een man met een groot sociaal hart, een erudiete intellectueel die in dienst van de kerk als diplomaat veel van de wereld had gezien in een tijd dat dit nog niet zo gewoon was. Als diplomaat in Berlijn had hij Dietrich von Hildebrandt meegemaakt, een Duitse filosoof die later naar Amerika uitweek. Het belang dat Paulus VI aan de persoon en de waardigheid van die persoon hecht in de seksuele moraal, is geïnspireerd door de fenomenologie van Von Hildebrandt: moreel goed leven doe je door de bewegingen van het leven zelf waar te nemen en je in vrijheid daarin te voegen.

Het standpunt met betrekking tot anticonceptie van de katholieke kerk zoals verwoord door Paulus VI, was om allerlei redenen controversieel. In de eerste plaats was het standpunt sociologisch gezien tegen de keer in. Het werd gepubliceerd in een tijd dat grote groepen vrouwen in het westen de pil waren gaan slikken. Het verscheen bovendien drie maanden na 'mei 1968', wat toen een democratische en seksuele revolutie leek.

In de tweede plaats was de encycliek verwoord in termen van de klassieke moraaltheologische tradities van de Rooms-Katholieke Kerk, met door de eeuwen heen fijn geslepen onderscheidingen. Die stuitten op onbegrip. Zo noemde Paulus VI het gebruik van

anticonceptiva niet een kwaad, of seks met voorbehoedmiddelen intrinsiek verkeerd, nee, hij beoordeelde anticonceptiva als niet gepast, niet eervol (*inhonestus*). Goed en kwaad, juist en verkeerd, deugdzaam en zondig, geoorloofd en ongeoorloofd, eervol en oneervol: er zijn verschillende wegwijzers om de weg aan te duiden waarover je moreel veilig kunt lopen. De aandacht voor wat moreel veilig is en wat twijfelachtig, dan wel wat moreel waarschijnlijker mag worden genoemd, is eveneens een kwestie die aan de moraaltheologische traditie is ontleend: de omgang met onzekerheid.

Dat is ook een reden waarom deze traditie interessant is in de laatmoderniteit, die het moeilijk heeft met morele onzekerheid. Paulus VI streefde naar een uitspraak die in moreel opzicht 'definitief en absoluut zeker' was (*Humanae Vitae* 6). Hij is zich er scherp van bewust geweest dat liefde en een bepaalde vorm van kuisheid dagelijkse praktijk van de gehuwden moesten zijn, hoewel ook voor hen de *short cut* naar anticonceptie voor de hand lag. Voor Paulus VI had liefde te maken met menselijke waardigheid, net als het gebruik maken van de vruchtbare en onvruchtbare perioden van de vrouw. Geboortebeperving was wel degelijk geoorloofd, niet met technische middelen, maar door de eigen vrijheid en de cyclus van het lichaam te gebruiken.

Hij realiseerde zich dat menselijke waardigheid een ambigue term is. Hij stond voor een welbepaalde inhoud van dat concept. In *Populorum Progressio* (nr. 42) had hij al geschreven: 'De mens is... niet de hoogste norm van zichzelf; hij kan zichzelf slechts verwezenlijken door zichzelf te overstijgen.'

Er is een derde reden waarom *Humanae Vitae* een storm van kritiek kreeg en door velen werd genegeerd als irrealistische moraal: de wankele grondslag van de redenering waarom anticonceptie ongeoorloofd was. Er

is weinig verschil te zien tussen een beroep op biologische wetten, waarmee Paulus IV vooral doelde op de vruchtbaarheidscyclus van de vrouw, en die op de zogenoemde natuurlijke wet (*lex naturalis*), die over de betekenis van handelingen gaat en moreel van aard is. De natuurlijke wet betekent zoveel als dat wat mensen, dankzij hun eigen verstand, kunnen begrijpen van Gods bedoeling met toedrachten en met mensen en hun handelen. Gods eeuwige wet is een wet van liefde, de natuurwet is wat mensen met hun op juiste wijze gebruikte verstand kunnen begrijpen van de eeuwige wet.

Veel moraaltheologen hebben zich over de grondslag van de encycliek gebogen. De behoudenden onder hen kwamen tot de slotsom dat de conclusie juist was, maar de redenering gebrekkig. Anderen verdedigden Paulus VI. Deze moraaltheologen hebben de grondslag van Paulus' zienswijze verbeterd, door de dubbelzinnigheid tussen de biologische en de natuurlijke wet eruit te halen. Tot hen behoorden de Amerikaanse theologen William May, Germain Grisez en Janet Smith, en ook een Pool, een gewezen hoogleraar in de fenomenologie die het nog ver ging schoppen, Karol Wojtyła, de latere Johannes Paulus II.

JP II heeft in diverse officiële documenten later de conclusie van *Humanae Vitae* (anticonceptie is ongeoorloofd) verzwaaard. In zijn visie is het gebruik van voorbehoedmiddelen intrinsiek verkeerd, wat wil zeggen dat het onder geen enkele omstandigheid moreel juist is, ook niet als er virusziekten zijn als aids. Hij heeft ook de grondslag aanzienlijk verbeterd, door er de eerder genoemde dubbelzinnigheid uit te halen. Seks is volgens het onderricht van JP II volledige zelfgave, die een basis heeft in de complementariteit van man en vrouw. Als personen, let wel, en niet alleen als biologische verschijningen. Met andere woorden:

het is géén potje-dekseltje-gedachte. Mannen en vrouwen vullen elkaar als persoon aan.

PUBLIEK EN PRIVAAT

'Papa Montini', zoals de Italiaanse pers met een laïcistische inslag Paulus VI karakteriseerde, of 'Papa Paulo' zoals de andersgezinde kranten hem noemden, heeft bij de voorbereiding en de uitvaardiging van *Humanae Vitae* en ook nadien zwaar getild aan zijn verantwoordelijkheid. Niet zo heel lang voor zijn dood schreef hij een prachtige tekst, in eerste instantie gericht aan een priester met wie hij bevriend was, *Pensiero alla morte*, een overdenking van de naderende dood. Daarin schrijft hij over het 'drama van mijn verantwoordelijkheden', die hem zwaar vielen.

Na *Humanae Vitae* deed hij geen enkele encycliek meer het licht zien, tien jaar lang. Maar al daarin verantwoordde hij op een uitzonderlijke manier waarom hij, anders dan een commissie van deskundigen had aanbevolen, concludeerde dat anticonceptie tegen de achtergrond van het katholieke onderricht over een liefdevol huwelijk, moreel ongeoorloofd was. De nog niet zo lang daarvoor gesloten kerkvergadering van het Tweede Vaticaans Concilie had de nadruk gelegd op de liefdevolle verbinding tussen een man en een vrouw. Hoewel hij beseftte dat zijn standpunt op zwaar protest zou stuiten, wist hij zich door de Heilige Geest zelf tot zijn standpunt genoopt.²

De twee encyclieken *Populorum Progressio* en *Humanae Vitae* rusten op een gemeenschappelijke denkklijn. Hoewel de moraal van gehuwden in eerste instantie van persoonlijke aard lijkt en de moraal van de wereld-economie van publieke aard, accepteert Paulus VI de scheiding openbaar-privaat niet, noch de verdeling van de realiteiten in die twee domeinen, zoals we die kennen in

de moderne tijd. De persoonlijke moraal is ook politiek en de openbare moraal is ook persoonlijk. Persoon en gemeenschap zijn twee brandpunten in één ellips en niet, zoals in een liberale opvatting, gescheiden.

Daaronder zit een stoïsch idee van de wereld. Paulus VI was, net als Pius XII, een man die stoïsch dacht, waarbij de hele wereld één geheel is en één orde kent. De Stoa bevat een vroege mondiale ethiek: mensen zijn wereldbewoners en vandaar uit bewoners van een polis. Pius XII dacht tijdens de Tweede Wereldoorlog, terwijl de wereld brandde, over een orde na de oorlog: een *tranquilla ordine*, een idee dat de Romeinse filosoof Seneca al kende.³ Ook voor Paulus VI is er een orde waarbinnen de mens zich heeft te voegen door zichzelf te overtreffen, door zichzelf te humaniseren. De zeer gelovige, christocentrisch denkende Paulus VI zag dat ontmenselijking voortdurend op de loer ligt. Niet omdat de mens tot het kwade is geneigd, maar omdat hij of zij zélf zijn vrijheid moet ontplooiën en daarbij zélf de richting zoekt waar het met de vrijheid heen moet. Het onderricht over huwelijk en seksualiteit getuigt ervan, maar ook zijn meditatie over de dood, hij voegde zich ook zelf in wat aan het komen was: de dood.

INTELLECTUEEL: ERUDITIE EN TWIJFEL

Johannes Paulus II was een geleerde, een *pape philosophe*, zoals ook Benedictus XVI, hoogleraar in de dogmatische theologie, dat is. In de grote audiënties bedreef JP II catechese, Benedictus behandelt tegenwoordig kerkvaders.

Paulus VI was een intellectuele paus, wat iets anders is dan een geleerde. Hij sprak over vriendschap, een thema typerend voor de Stoa, en putte daarbij uit zijn eruditie. Paulus VI kende, behalve dat hij een diepgelovige was, zijn klassieken en hield van hen.

En omdat hij intellectueel was, twijfelde hij ook, over wat in de snelle modernisering op allerlei gebied moreel het meest geboden was. *Humanae Vitae* wijst onder meer in alle scherpste op de scheiding tussen liefde en seksualiteit, die door anticonceptie midden wordt vergemakkelijkt. Inmiddels is die scheiding opgevolgd door nog een andere scheiding, tussen lichaam en voortplanting, door ivf en soortgelijke technieken.

Paulus VI was een man met compassie, de man die op reis in Colombia de grootgrondbezitters de mantel uitveegde en de ontvoerders van de Italiaanse oud-premier Aldo Moro smeekte diens leven te sparen. Direct na de vondst van diens dode lichaam bestormde Paulus God met een klacht: dat Hij zijn gebed niet had verhoord om Aldo Moro te redden.⁴ Paulus VI heeft in menig opzicht ver vooruit gekeken: hoe mondialisering en rauw kapitalisme ándere armen produceerde; hoe vrijheid tot keuzevrijheid aan het versmallen was met moreel ernstige gevolgen en hoe het eigen geweten weliswaar een onschendbare linie is, maar ook een blikversmalling kan zijn; hoe noodzakelijk het was om inductief te werk te gaan en wetenschappelijke inzichten te verwerken voor normatief spreken, zoals bleek in *Populorum Progressio*. Dit was de eerste encycliek waarin werd toegegeven dat de kerk geen morele blauwdruk heeft, maar voor de concretisering van haar morele onderricht inzichten van de economische wetenschap en andere wetenschappen nodig heeft, bijvoorbeeld om te weten wat de concrete inhoud van rechtvaardige handel kan zijn. Maar de intellectueel Paulus VI is ook onbegrepen gebleven, hij was geen acteur zoals JP II, die nog een ander, machtiger register bespeelde dan dat van de normativiteit alleen. Paulus VI wist zich onderdeel van een drama, Johannes Paulus speelde met verve de rol van hoofdrolspeler.

Noten

- 1 Voor een geheel andere evaluatie van *Humanae Vitae*, zie het artikel van mijn collega J. Jans, 'Moralisme met macht opgelegd. Waarom *Humanae Vitae* faalde', in: *Tertio*, 6 aug. 2008, p. II.
- 2 J. Jans, art.cit., kritiseert HV om dit ongrijpbare autoriteitsargument.
- 3 Voor Pius XII, meer dan bij latere pausen, staat de persoon tegen de achtergrond van wat hij

Literatuur

- Janet E. Smith, *Humanae vitae: a Generation later*, Washington DC 1991.
- A. Mattheeuws, *Union et procréation: développements de la doctrine des fins du mariage*,

noemt een rustige orde, waarbij hij zich op Augustinus en Thomas beroept. Deze *beata tranquillità* of *tranquilla convivenza* heeft zeker stoïsche kenmerken, maar is bepaald geen statisch begrip; het is de ontplooiing van wat gegeven is aan innerlijke eenheid in de samenleving. Pius XII, Kerstboodschap 1942, *Ecclesia docens*, Hilversum 1946, vooral nr. 9, voorts nrs. 34 en 35.

4 http://nl.youtube.com/watch?v=soQHzRlX_xQ

Namur 1989 en idem, *Les 'dons' du mariage*, Namur 1996.

- T. Noonan, *Contraception: A History of Its Treatment By the Catholic Theologians and Canonists*, Cambridge Mass., 1986 (tweede, uitgebreide editie).